

В.М. Орлик
(м. Переяслав-Хмельницький)

ПОДУШНА СИСТЕМА ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ у кінці XVIII – середині XIX ст.

...А он розпинають
Вдову за подушне.
Тарас Шевченко.

Основи податкової системи Російської імперії у XIX ст. були закладені реформами Петра I в галузі прямого оподаткування, адже саме такі податки посідали провідне місце в тогочасному бюджеті. Після подушного перепису 1718 р. податок від сохи, як й інші окладні збори, з 1724 р. замінюється подушною податтю, новою податною одиницею стає “ревизька душа”¹, а всі піддані поділяються на служилих і податних. До останніх належали особи, що обкладалися подушним, вони й становили податні стани. “Понеже указали мы все армейские и гарнизонные полки, как от квалерии, так и инфантерии разположить на число душ мужеского пола, и содержать оные зборными с тех душ денгами... С каждой мужеского пола души, которые по нынешней переписке и по свидетельству штап офицеров явились земскому комисару велено собирать на год, по семидесяти по четыре копейки, а на треть года на первую и вторую по двадцати по пяти, а на третью по двадцати по четыре копейки: а больше того ни каких денежных и хлебных податей и подвод неимать, и платить неповинны...”² Проблеми історії подушної податі важко назвати новими для науки, але якщо питання подушного оподаткування у власне російських губерніях, як і в імперії у цілому, знайшли досить детальне висвітлення в історіографії³, то історія подушного в Україні залишається майже не дослідженою.

На українські терени подушне поширюється за часів Катерини II – 1765 р. на Слобожанщину, з 1783 р. – на Лівобережжя, а з 1796 – на Правобережжя, за її правління уперше підвищуються і ставки оподаткування. Так, відповідно до указу від 23 червня 1794 р., вони, залежно від категорій та губерній, становили 85 коп. і 1 руб.⁴ У грудні 1797 р. Павло I ще більш посилює фінансовий тягар для населення: “Повелеваем собирать со всех поселян казенного ведомства и с помещичьих крестьян сверх установленного по указу 1794 года июня 23 подушного оклада, еще по 26 копеек с каждой души мужеского пола, включая тут и те 15 копеек, кои указом Нашим от 19 сентября сего 1797 года определены, и разумея в том же числе накладные из 2 копеек на рубль, которые по расчислению на сию накладку приходили бы”⁵. Під час правління Олександра I податковий тиск ще більш посилюється: відповідно до маніфесту від 2 лютого 1810 р. подушне становило 2 руб.⁶, а згідно з іменним указом від 26 лютого того ж року, поданим до Сенату, як логічне продовження цього маніфесту, подушне отримувало нову чітко визначену дефініцію: “Под общим именованіем подушной подати разумелись разные дополнительные сборы, как то: сбор на содержание Присутственных мест по указу 27 ноября 1806 года, сбор на продовольствие подъемных при войсках лошадей по указу 18 декабря 1797 года, и сбор накладных по две копейки на рубль по указу 15 декабря 1763 года. – Все сии сборы и при настоящем возвышении подушной подати заключаются в числе двух рублей, на каждую ревизскую душу положенных; а по сему считать оные сборы вообще в количестве двух рублей и более их не взимать”⁷. Але через два роки подушне збирають уже за новими ставками – 11 лютого 1812 р. воно “тимчасово” підвищується ще на 1 руб.⁸, а 1816 р. подушне знову зростає: до нього

вводиться додатковий 25-копійчаний збір на облаштування великих державних доріг, який 1818 р. підвищується ще на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення. Таким чином, протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. (1 руб.) зростає до 3,3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 р., після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом⁹ із ревізької душі – 86 коп. власне сама подать і 9 коп. накладних на облаштування шляхів сполучення. За цією ставкою подушне сплачували державні селяни, малоросійські козаки й військові обивателі інших губерній, удільні, поміщицькі й приписані до різних відомств селяни. Інші ставки оподаткування були для безземельних панцирних бояр західних губерній, які проживали на поміщицьких землях – 2 руб. 9 коп., малоросійських козаків Чернігівської і Полтавської губерній – 1 руб. 36 коп., магістратських селян Київської губернії 1 руб. 91 коп., євреїв-землеробів * – 2 руб. 9 коп., селян Волинської губернії, які входили до складу Острозької ординації, – 70 коп. подушних і 9 коп. накладних. Міщани й цехові сплачували 2 руб. 29 коп. подушних і 9 коп. накладних, а вільні та робочі люди в містах – 2 руб. подушних і 9 коп. накладних, аналогічною була ставка для вільних людей західних губерній, що мешкали в містах і поселеннях¹⁰. Наступне підвищення ставок цієї податі відбулося 1862 р. й для різних категорій податних станів в українських губерніях становило: 1 руб. з державних селян та іноземних поселенців; 15 коп. з менонітів та інших колоністів, які мали 14 коп. подушних; 90 коп. із кримських татар; 1 руб. 52 коп. з козаків і 2 руб. 20 коп. із вільних людей та євреїв-землеробів¹¹. Подушне, як і інші загальнодержавні податки та збори, сплачувалися в грошовій формі, щоправда, інколи траплялися й винятки із правил. Так, наприклад, у листопаді 1811 р. мешканцям західних, південно-західних і Малоросійських губерній, у тому числі Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської тимчасово дозволялося вносити державні податки не грошима, а хлібом¹². У зв'язку з Російсько-Турецькою війною 1828–1829 рр., у шести українських губерніях податі також збирали продовольством, а не грошми. Таким чином, у рахунок податків за другу половину 1828 р. і першу половину 1829 р. було прийнято припасів у Слобідсько-Українській губернії відповідно на суму 384 244 руб. і 856 791 руб., у Херсонській – 162 886 руб. і 182 376 руб., у Катеринославській – 306 523 руб. і 168 946 руб., Київській – 1 024 110 руб. і 886 082 руб., у Подільській – 728 065 руб. і 610 067 руб., у Полтавській – 872 307 руб. і 960 397 руб.¹³ Але останнє було ймовірніше винятком, тому що податки збирали в грошовій формі.

Подушне було становим феодальним податком, який справлявся із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан **, цехових і робочих людей у містах¹⁴. За даними, наведеними міністром фінансів Є.Ф. Канкріним у “Короткому огляді російських фінансів за 1838 р.”, усе населення імперії на той час становило 521 33 872 особи, з якого 23 013 556 осіб податних станів було чоловічої статі¹⁵, тобто 44,14% підданих були платниками окладних (прямих) податей. У дев'яти українських губерніях цей показник у середньому становив 43,64%, зокрема, 45,76% у Волинській, 46,25% – Катеринославській, 46,95% – Київській, 46,75% – Подільській, 47,15% – Полтавській, 44,09% – Таврійській, 36,91% – Харківській, 27,06% – Херсонській і 47,47% – Чернігівській.

Подушне стягувалося у визначених законодавцем розмірах із ревізьких душ, що рахувалися у сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення –

* У Вітебській, Київській і Подільській губерніях вони перебували в міщанському окладі, а в Херсонській сплачували земельну подать 4,5 коп. з десятини і 14 коп. накладних, у Чернігівській губернії – подушних 95 коп. і 2 руб. 29 коп. оброчних.

** 1775 р. від нього звільняється купецтво, для якого встановлюються гільдійські мита.

ревізії, коли усі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих “ревизских сказок”. Ревізії проводилися відповідно до височайших маніфестів та указів, у яких містилися правила проведення переписів.

Перша ревізія, розпочата при Петрі I, закінчилася, ймовірно, не раніше 1727 р., друга проводилася 1742 р., третя – 1761–1767 рр., четверта – 1781–1787 рр., п’ята – 1794 р., шоста – 1811 р., сьома – 1815 р., восьма – 1833 р., дев’ята – 1850 р. й десята 1856 р. Отже, у досліджуваній період в імперії пряме оподаткування проводилося відповідно до результатів останніх 6 ревізій.

Як бачимо, між ревізіями були значні й нерівномірні часові розриви *, що, безумовно, супроводжувалися зміною кількості населення, яка, зазвичай, не бралася до уваги, коли йшлося про можливість зменшення сум при визначенні податкових зобов’язань громад **. Хоча бували й винятки. Так, зокрема, відповідно до п. 2. іменних указів Павла I від 8 й 23 лютого 1799 р., вилучали із подушного окладу померлих від епідемії, що лютувала в Подільській і Волинській губерніях ¹⁶. У березні 1804 р. Сенат розглядав подання державного казначея Ф.О. Голубцова, підготовленого на основі відношення від Волинського віце-губернатора П.М. Грохольського, у котрому вказувалося, що під час останньої ревізії частина поміщицьких селян записалася в міщанський оклад. Окрім того, в оклад, як вільні особи, були записані іноземні піддані, котрі на момент ревізії перебували в наймах у поміщиків та селян за контрактом, по закінченні яких невідомо куди зникали й, зрозуміло, не збиралися сплачувати покладене на них подушне. Таким чином, по губернії накопичувалася значна недоїмка, яка розверстувалася на наявних членів громад, або числилася на міських магістратах. Пропонувалося повторити прецедент, що мав місце в грудні 1802 р. у Курляндській губернії, коли було проведено нову ревізію вільних людей. Сенат підтримав цю пропозицію і п. 2 указу “Про перепис вільних людей по Волинській губернії” наказав: “...отлучившихся и другими случаями выбившими, чтобы они в тягость наличным не были, из оклада исключить” ¹⁷. В останньому випадку урядовці зробили виняток із загального правила, вмотивовуючи це й тим, що на цих теренах ревізія проводилася уперше й була незвичною для багатьох.

Найбільш вдалими правилами для проведення ревізії були ті, що містилися в маніфесті від 16 червня 1833 р.: саме в них був найбільш детальний перелік категорій населення, що підлягали й не підлягали перепису. Так, відповідно до них, існувала 21 категорія підданих, яких належало внести до ревизьких сказок, зокрема: 1) купці всіх гільдій, що переходили в міщанство, за винятком Почесних громадян, міщани, приписані до міст, робочі й вільні люди, громадяни західних губерній із шляхти; 2) поселяни всіх найменувань; 3) фурмани; 4) однодворці; 5) вільні хлібороби Остзейських губерній; 6) вільні люди; 7) орні солдати, за винятком тих, що перейшли в цей стан з військових поселенців і підлягали перепису власним начальством; 8) малоросійські козаки й військові обивателі; 9) поселяни й майстри, що були приписані до казенних заводів, фабрик чи інших відомств; 10) поселені на основі Височайшого указу від 10 лютого 1822 р. вихованці Імператорських виховних будинків; 11) іноземні поселенці (колоністи); 12) кріпосні дворові люди; 13) вільновідпущеники; 14) члени сімей обох статей осіб, які вступили на державну службу й на період якої, відповідно до Положення Комітету Міністрів від 4 жовтня 1832 р., особисто звільнялися від запису в ревізію й від усіх податків і повинностей; 15) магометанське духовенство, за винятком Таврійської губернії; 16) вихідці з податних станів, які навчалися

* Через війну 1812 р. шоста ревізія залишилася не завершеною, а враховуючи той факт, що населення під час війни зменшилося, влада змушена була достроково провести сьому ревізію 1815 р., за її наслідками податі стягувалися, починаючи з II півріччя 1816 р. (ПСЗ – Т. 33. – № 26384).

** Не враховувалися померлі, втікачі, а також особи, переведені в неподатні стани.

у вищих навчальних закладах; 17) діти відставних нижніх військових чинів, які не належали Військовому відомству; 18) діти від шлюбів дочок російських підданих з азійцями, які тимчасово перебували в імперії; 19) поселенці в Сибіру та їхні діти; 20) звільнені від робіт засланці-каторжани та їхні діти; 21) усі іногородці, за винятком сибірських, для яких була проведена спеціальна ревізія. Усі зазначені категорії населення сплачували подушне чи інші особисті податі¹⁸. До перепису не вносилося вісім категорій осіб, які належали Військовому відомству, й чотири категорії осіб з різних станів, із останніх українських губерній стосувалися лише дві, зокрема особи, що перебували на службі в казенних місцях і представники магометанського духовенства в Таврійській губернії¹⁹.

Харківський учений М.М. Алексєєнко виділяв чотири характерні риси подушної системи: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується із окремих товариств; 2) ця сума відома наперед; 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природній приріст населення та збільшення окладів²⁰. На нашу думку, подушну систему оподаткування також характеризує дешевизна адміністрування, адже розкладку податків та їхнє стягнення проводила сама громада.

Подушна система передбачала подвійне оподаткування для осіб, що переселялися із однієї губернії до іншої або змінювали стан, зокрема, державні селяни при переході в міщани, міщани при переході в купці чи селяни. У цих випадках належало сплачувати податі в повному розмірі за попереднім і новим місцем проживання відповідній громаді до проведення нової ревізії²¹. Відповідно до 23 статті Статуту про податі, податки “по окладу их считаются лежащими не на каждом лице отдельно, но на целом обществе или селении, по числу душ, по ревизии в нем состоящих или в последствии причисленных”²². Розмір цих податкових зобов’язань визначався через перемноження кількості ревізських душ громади чи населеного пункту на розмір окладу, що визначався для губерній і повітів. При розкладці подушного за базу оподаткування мала братися абстрактна душа, що не мала економічного підґрунтя, не враховувався ні майновий і фізичний стан платника, його платоспроможність, хоча, як указував професор Новоросійського університету С.І. Гловайський, “ревізська душа” була “понятием мало распространенным среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души”²³. М.М. Сперанський у “Плані фінансів”, зазначав, що частина поміщиків і казенних селян відходили від визначених урядом правил розкладки подушного за кількістю ревізських душ, намагаючись розподілити його за кількістю тягла в господарстві. “И сбор сей нечто другое есть в своем основании, как прибавка к оброку. Следовательно, подушный сей сбор и ныне существует только на бумаге и в счетах правительства, на самом же деле он есть сбор поземельный, но учрежденный на правилах весьма недостаточных и неверных”²⁴.

Д.І. Багалій стверджував, що, після переведення козаків і підпомічників у військові обивателі, вони сплачували 95 коп. подушного з правом винокуріння, а без цього права – 85 коп. “Оклад сей щороку розкладався не по душах, а по заможності кожного”²⁵.

Ці тези підтверджує аналіз матеріалів ревізій державних маєтностей 1836–1840 рр., проведений академіком М.М. Дружиніним. Дослідник указує, що в Подільській губернії, зокрема, стягнення державних податків у селянських громадах переважно здійснювалося за репартиційною* системою через розподіл річного окладу між усіма платниками відповідно до їхнього майнового статусу²⁶, у Балтському повіті застосовувався віковий принцип розподілу “совершеннолетние платили по 5 рублей, имевшие от 12 до 16 лет – по 2 рубля, имевшие от 8 до 12 лет – по рублю, а малолетние (до 8 лет) – по

* Від лат. *repertorium* – перелік, список майна (Див.: *Бартошек М.* Римское право: Понятия, термины, определения. – Москва, 1989. – С. 273).

50 копеек медью”²⁷, у Воронківському фільварку названого повіту між наявним ревізькими душами розподіляли по 4 руб. 50 коп. міддю, а за вибулих стягували додатково по 1 руб. міддю за кожного робочого вола²⁸. Також застосовувався передбачений законом подушний принцип розподілу податкових зобов’язань і змішаний, як, наприклад, у Літинському старостві Літинського повіту: “крестьяне должны были вносить поголовный сбор по 2 рубля с души и сверх того – определенную сумму за грунт: паровой* – по 4 рубля, поединок** – по 2 рубля, пеший*** – по 1 рублю, халупник **** – по 53 злотых”²⁹.

Здійснений аналітичний огляд окладних книг, податних зошитів, реєстрів на збір повинностей із селян, книг для збору з міщан податей, інших документів губерньско-го й міського управління та поміщицьких маєтків різних регіонів України³⁰, свідчить, що, дійсно, в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. не існувало єдиної системи розрахунків подушних податкових зобов’язань членів сільських і міських громад. Тільки за визначеною законодавцем ставкою оподаткування ревізької душі подушне обчислювалося під час визначення сумарного податкового зобов’язання територіальних громад, прийому зібраних платежів до повітових казначейств і в діловодстві органів управління. Тому цілком слушним є твердження М.М. Сперанського про те, що подушне існувало лише на папері й розрахунках уряду. Зрозуміло, що така ситуація у фіскальній царині провокувала зловживання виборних адміністрацій, особливо в державних селах і єврейських кагалах. Уряд не раз офіційно (1727 р., 1810 р., 1832 р.) визнавав недоліки подушної системи оподаткування, намагаючись знайти більш дієві способи стягнення бюджетних зобов’язань. 1848 р. подушне було повністю зібране тільки в п’ятій частині губерній країни, а в інших недоїмка становила близько 40% окладу³¹. Загалом же недоїмка в стягуванні зазначеної податі протягом 1826–1858 рр. становила близько 18 млн руб.³²

Для злидєнних “податних станів” податковий тягар був завеликим, і як наслідок, платежі вносилися нерегулярно, спричиняючи недоїмку, яка збільшувалася з року в рік. В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями. У лютому 1814 р. Новоросійський генерал-губернатор А.Е. Рішельє повідомляв міністра фінансів Д.О. Гурьєва, що він одержує “звідусіль найсумніші донесення про становище сільського населення; арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх відвели туди ж. Селяни зовсім неспроможні платити, вони продають своє останнє майно, а через два роки, а може й раніше, вони перемруть з голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством”³³. 1831 р. генерал-губернатор Малоросії князь Рєпін доповідав, що “спонукання місцевого начальника до сплати податей, не пропорційних силам поселянина, а тим більш недоїмок за роки неврожайні й загальних нещасть, відроджують ремствування на уряд та поміщиків”³⁴. Волинський цивільний губернатор М.М. Жуковський 1835 р. у жовтневому циркулярі земським і градським поліціям констатував, що “при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха в взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнить предназначенных расходов”³⁵. У той же час губернатори, як безпосередні начальники губерній, намагалися не лише боротися із недоїмкою, а й для ефективної її ліквідації знайти коріння останньої. Вони звертали увагу на неефективність подушного обчислення податей, особливо стосовно міського населення. М.М. Жуковський у листопадовому листі 1835 р. до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

* Селянин, який володів 2 волами.

** Селянин, який мав 1 вола.

*** Селянин, який володів лише ґрунтами – ріллею і сінокосом.

**** Ті, що мали лише дворище й город.

В.В. Левашова зазначав, що внаслідок міграцій єврейського населення значна частина містечок, які за наслідками попередньої ревізії вважалися багатолюдними, зовсім запустилися, залишилася в них незначна кількість євреїв, які лише через зубожіння не змогли їх залишити, а недоїмка накопичувалася протягом десятиріч³⁶.

У подальшому саме міщани будуть першими звільнені урядом від сплати подушної податі. У рапорті Подільського губернатора до його Імператорської Величності вказувалися дві, на його думку, основні причини нагромадження недоїмки: скрутне становище єврейських общин й дешеві ціни на хліб за незначної кількості покупок. Поряд з цим губернатор підкреслював, що “недоїмка збільшувалася і тому не може бути ліквідована лише стягненням, адже застосування до того суворих і рішучих заходів можуть лише до останнього розорити” населення³⁷.

1859 р. створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка прийшла до висновку, що без відміни подушного оподаткування неможливо досягнути істотного поліпшення системи прямих податків³⁸. Цілком слушно зазначає В. Жвалюк, що “українські селяни, в умовах істотної диференціації земельних наділів, були... більше зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміні її, скажімо, поземельним податком”³⁹.

Уведене 1724 р. подушне проіснувало більше, ніж півтора століття, й на початку 1860-х років усе ще залишалося основним податком. Навіть після звільнення від нього міщан 1863 р. воно становило близько 70% загальної суми податкових надходжень, а його платниками були більше 26 млн осіб чоловічої статі із 70-мільйонного населення держави⁴⁰. Враховуючи, що українські губернії, як і переважна більшість російських, були аграрними, то й основний податковий тягар лежав саме на різних категоріях селянства. Подушне зливалося з іншими податковими платежами, які, зазвичай, не розподілялися окремо, а розкладалися разом із усією сумою належних з них зборів, тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. увів до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання “присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній та області Війська Донського – збір за право винокуріння.

Незважаючи на реформи 60-х років XIX ст., податкова система несла в собі відбиток кріпосного права й не відповідала буржуазним перетворенням суспільства. За підрахунками російського ліберального економіста А. Головачова, з 451 млн руб. доходу, передбачених бюджетним розписом на 1870 р., з так званих “податних станів” планувалося стягнути 400 млн руб., що становило близько 8/9 усіх державних доходів⁴¹.

¹ Детальніше див.: *Ключевский В.О.* Подушная подать и отмена холопства в России // *Сочинения*: В 9 т. – Т. VIII. – Москва, 1990. – С. 194–270.

² Плакат о сборе подушном и протчем // *Российское законодательство X–XX вв.*: В 9 т. – Т. 4. – Москва, 1986. – С. 202–203.

³ *Алексеев М.М.* О подушной подати в России. – Х., 1870. – 29 с.; *Алексеев М.М.* Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб., 1879. – 250 с.; *Кошелев А.И.* О подушных податях // *Беседа*. – 1871. – № 1; *Дружинин Н.П.* Необходимыя для всех сведения о податях, пошлинах, сборах и о воинской повинности. Общедост. очерк истории финансового права Н.П. Дружинина. СПб., 1894. – 79 с.; *Бржецкий Н.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб., 1897. – 427 с.; *Ключевский В.О.* Указ соч.; *Бутков Д.А.* История финансов СССР (Финансы российской империи в XVIII и первой половине XIX ст.). – Москва, 1944. – 48 с.; *Погребинский А.П.* Очерк истории финансов дореволюционной России

- (XIX–XX вв.) – Москва, 1954. – 268 с.; *Троицкий С.М.* Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – Москва, 1966. – 275 с. та ін.
- ⁴ Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Т. 23. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – № 17222.
- ⁵ ПСЗ. – Т. 24. – № 18278.
- ⁶ Там же. – Т. 31. – № 24116.
- ⁷ Там же. – № 24132.
- ⁸ Там же. – Т. 32. – № 24992.
- ⁹ ПСЗ. – 2-е. – Т. 14. – О. 1. – СПб: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. – № 12867.
- ¹⁰ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. Свод уставов о податях // Свод законов Российской империи (Далее СЗ). – Т. 5. – СПб., 1857. – С. 199–200.
- ¹¹ Державний архів Харківської області. – Ф. 31. – Оп. 142. – Спр. 1806. – Арк. 34.
- ¹² Министерство финансов 1802–1902. – СПб., 1902. – Ч. 1. – С. 76.
- ¹³ *Лебедев В.* О поземельном налоге. – СПб., 1868. – С. 170–171.
- ¹⁴ Уставы о податях... // СЗ. – Т. 5. – С. 4.
- ¹⁵ *Канкрин Е.Ф.* Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб, 1880. – С. 148.
- ¹⁶ ПСЗ. – Т. 25. – № 18851, № 18869.
- ¹⁷ ПСЗ. – Т. 28. – № 21268.
- ¹⁸ 2-е ПСЗ. – Т. 8. – № 6265.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ *Алексеев М.М.* Действующее законодательство о прямых налогах. – С. 32–34.
- ²¹ ПСЗ. – Т. 31. – № 24136.
- ²² Уставы о податях... // СЗ. – Т. 5. – СПб, 1857. – С. 12.
- ²³ *Иловайский С.И.* Учебник финансового права. – Одесса: Типография Штаба округа, 1899. – С. 248.
- ²⁴ *Сперанский М.М.* План финансов // У истоков финансового права. – Москва, 1998. – С. 55.
- ²⁵ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С.110.
- ²⁶ *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 332.
- ²⁷ Там же. – С. 332–333.
- ²⁸ Там же. – С. 334.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАК). – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 1290; Ф. 2219. – Оп. 1. – Спр. 104; Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1803, Спр. 1807; Ф. 553. – Оп. 1а. – Спр. 51; Державний архів Херсонської області. – Ф. 300. – Оп.1. – Спр. 55; Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 674, 696, 1688, 2015; Державний архів Кіровоградської області. – Ф.18. – Оп. 1. – Спр. 62, 65; Ф. 76. – Оп. 1. – Спр. 16; Державний архів Київської області. – Ф. 297. – Оп. 1. – Спр. 23; Державний архів Полтавської області. – Ф. 1247. – Оп. 1. – Спр. 43 та ін.
- ³¹ *Погребинский А.П.* Указ соч. – С. 31.
- ³² *Алексеев М.М.* Действующее законодательство о прямых налогах. – С. 42.
- ³³ Цит. за: *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 109–110.
- ³⁴ *Игнатович И.И.* Помещичье крестьяне накануне освобождения. – Москва, 1925. – С. 31.
- ³⁵ ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 67. – Спр. 34. – Арк. 248.
- ³⁶ Там само. – Арк. 245.
- ³⁷ Там само. – Арк. 294.
- ³⁸ Труды комиссии для пересмотра системы податей. – Т. III. – Ч. 1. – СПб., 1859. – С. 24.
- ³⁹ *Жвалюк В.Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К., 2001. – С. 34.
- ⁴⁰ *Ананьич Н.И.* К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – Т. 94. – Москва, 1974. – С. 184.
- ⁴¹ *Головачев А.* Десять лет реформы. – СПб, 1872. – С. 67.